

РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. КОМПАРАТИВІСТИКА

С. Жигун, канд. філол. наук, доц.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У ТВОРЧОСТІ БОРИСА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

У статті досліджується вплив постаті і творчості Тараса Шевченка на вибір життєвого шляху та формування світогляду Бориса Антоненка-Давидовича.

Ключові слова: Т. Шевченко, Б. Антоненко-Давидович, вплив, творчість.

В статье изучается влияние личности и творчества Т. Шевченко на выбор жизненного пути и формирование мировоззрения Б. Антоненко-Давидовича.

Ключевые слова: Т. Шевченко, Б. Антоненко-Давидович, влияние, творчество.

The author investigates the influence of T. Shevchenko's personality and creative work on B. Antonenko-Davydovych.

Key words: T. Shevchenko, B. Antonenko-Davydovych, influence, creative work.

Вплив Тараса Шевченка на окремих митців і цілі покоління – тема, що не раз ставала предметом досліджень, адже подібні роботи дають змогу ширше осягнути велич Пророка, предметно демонструвати спадкоємність традиції та заглибитись у питання психології творчості. Серед письменників, творчість яких зазнала відчутного впливу Тараса Шевченка, варто звернути увагу на Бориса Антоненка-Давидовича, художня спадщина якого під цим кутом зору ще не отримала ретельного висвітлення.

Борис Антоненко-Давидович належить до тих українських митців і діячів, що у творчості й у житті сповідували ті самі ідеали, формуючи етичну традицію українського духовного життя. Зазнавши важких поневірянь у північних таборах, письменник не зламався і був одним із небагатьох, що, повернувшись в Україну, не стали пристосовуватися до нових обставин, а лишилися вірними своїм ідеалам, повторюючи відоме "караюсь, мучусь, але не каюсь". І не даремно про своє творче кредо Б. Антоненко-Давидович написав так: "Я не замишлювався й не замислююся над питанням про своє місце в українській літературі... За всіх часів і обставин мене бентежило й бентежить тільки одне: писати так, щоб у якійсь мірі мати підстави сказати своїй музи Шевченковими словами:

*Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.*

© Жигун С., 2011

Бо в цьому, незалежно від діапазону й калібру письменницького хисту, є найбільша моральна й творча втіха кожного митця" [5, 598].

Вірність собі й своєму народові, якими Тарас Шевченко протиставився Миколі Гоголю у розумінні гімназиста Бориса Давидова, визначили долю майбутнього прозаїка: прочитавши нецензурований "Кобзар", він став, як тоді казали, "свідомим українцем". За його зізнанням, книга змінила його погляд на світ, навіть рідна Охтирка раптом постала у новому світлі: панський центр був вкритий ніби "позолоченою коростою", яка тонким шаром вкривала стародавнє українське місто, повернути яке віднини запраглося юнакові. Шевченків "Заповіт" відлунював у його душі, "як заклик з того світу, як святий заповіт боротися, який рано чи пізно треба було неодмінно виконати" [5, 511]. Шевченко у сприйнятті юнака Давидова – "бунтар, непримиренний ворог усякого насильства й кривди, полум'яний пророк свого народу, що передрік його майбутнє" [5, 510]. Саме такий образ надихнув згодом Антоненка-Давидовича лишитися нескореним навіть за полярним колом. Один з героїв художньо-фактографічного циклу "Сибірські новели", за яким сховався сам автор, на питання: "А за що ж перший раз судили вас?" – відповідає: "За Україну", апелюючи до Шевченкового "Мені однаково чи буду...".

Попри таку визначну роль Тараса Шевченка у житті Б. Антоненка-Давидовича, оцінка поета у художній спадщині прозаїка, на перший погляд, таїть певну інтригу: адже перший період творчості останнього припав на бурхливі 1920-і роки – часи переоцінки цінностей і переосмислення класиків. Тодішня оцінка суспільством і мистецькими колами постаті Т. Шевченка – предмет досліджень багатьох сучасних літературознавців, досить назвати розвідку П. Голубенка "Шевченко і Хвильовий", М. Нестелєєва "Михайль Семенко / Герой свого часу, або Семенко Vs Шевченко", Д. Горбачова – "Авангардизм ХХ століття і Шевченко". Узагальнюючи ці дослідження, можна говорити про те, що тогочасні метри художньої творчості протистояли культурі "Кобзаря" як загрози розвитку самого мистецтва, однак схилилися перед величчю митця.

Така тенденція чинна і для ранньої творчості Б. Антоненка-Давидовича. Тарасом Шевченком обмежилися в осягненні української культури його герої-просвітяни, "опереткові люди", як називає їх автор. Для них, малодуких і недолугих, відродження України зводиться до співу "Заповіту" після третьої чарки та прикметника "національний": "Все національне: сорочка у Карла Хведоровича – вишивана, національна; вуса в Базилевського, хоч і руді трохи, але довгі – національні; і навіть прізвище в недавнього перевертня, мирового судді, – національне: Вареник!" [3, 119]. Портрет Шевченка неодмінно присутній у хаті кожного з його героїв "пересічного типу української інтелігенції". На їхнє переко-

нання, портрет Шевченка на стіні зв'язує їх з народом і нацією, а, на думку автора, не має з ними нічого спільного, бо ж любити Шевченка – значить жити його заповітом. Натомість такі, як Батюк із повісті "Смерть", не здатні на відданість своїм переконанням, а лише скаржитись і сичати, "На Шевченкові роковини вони в школі казатимуть, що Шевченко революціонер, що він боровся проти московських (на цьому вони зроблять наголос) панів, що він любив Україну... І в цих зануджених словах вони контрабандою протягнуть замаскований націоналізм і будуть задоволені, що це в них вийшло і червоно, і національно..." [4, 112]. Контраст між портретом і його власниками демонструє епізод з роману "Нащадки прадідів" (назва мимовільно викликає асоціацію з Шевченковим "Славних прадідів великих пращури погані"), коли наречена головного героя Євгена Барабаша, що проникся ідеєю українського відродження, приводить його до своїх родичів-українців. Для неї заporукою порозуміння є те, що у них висить портрет Шевченка. "На стіні посередині, понад важкими фотелями в чохлах, справді висів сепією мальований у товстій багетній рамі Тарас. Євген одразу знайшов його, і, дивна річ, – це розрадило його трохи, дало спочити очам, а відтак і напруженим ногам, руками, тулубові. Тарас із добродушною іронією дивився з-під шапки просто Євгенові в вічі, і його мертва, трафаретна усмішка на цей раз ожила, озвалась далекою людиною" [4, 331]. Для тьоті Марфи між Шевченком і Кутузовим немає жодної різниці, а для її чоловіка Шевченко – читання на випадок неприємності: "Умів Тарас за серце взять" [4, 332]. Тут варто зазначити, що зображене покоління знало цензурований офіційною владою "Кобзар", тобто переважно романтично-етнографічні твори. А після суспільно-політичних зрушень, вогонь Шевченкового слова лишається для них неосягненим так би мовити за інерцією. Тим комічніше виглядають спроби вдатися до Шевченка у дріб'язкових ситуаціях: у фіналі оповідання "Просвіт'яни" герой, проваливши виставу, вигукує на адресу колег: "–Дрянні! І крихти немає в них мистецького чуття!.. Стасик подивився на небо, схилив на Ксаніне плече свою голову й штучним, не своїм голосом деклямував закоханий: А ти, всевидяще око! / І ти дивилося глибоко / І не осліпло? / Око, око!.." [3, 132]. Спекулятивне сприйняття постаті Шевченка зображене й у шаржі "До Канева" з книги нарисів "Землею українською", де відтворено ставлення до поета представників різних соціальних типів: кооператора, "просвіт'янина", інспектора політосвіти, літератора, селянки та інших.

Однак звести шевченківську тему в ранній прозі Б. Антоненка-Давидовича до критики сприйняття автора "Кобзаря" не випадає. Адже не можна не згадати образ Синьої Волошки з однойменної повісті. Знайомлячи читача зі своєю героїнею – дівчиною, що погодилась стати жертвою в ім'я революції, оповідач зупиняється на тому, що у

неї – студентки медінституту – лежить "Кобзар", який їй "ще й досі, мабуть, рідніший, дорожчий і зрозуміліший за "Капітал"" [3, 7]. Саме Шевченкове слово спонукало її боротись за свої переконання, за соціальну справедливість: "...я напевне знаю, що то "Кобзар" привів її до нас. Хто зна, чи прочитає вона колись "Капітал", але напевно – вона ще довго розв'язуватиме "Кобзарем" світові проблеми класової боротьби" [3, 7]. Характерно, що виховане Шевченком "наївне дівча" єдине з усього осередку було здатне на самопожертву і на дію взагалі, тоді ж як послідовники Маркса і Леніна виявились безвольними споживачами, здатними подбати лише про власне життя.

Шевченкове слово розсипане і в авторовому мовленні ранньої прози Б. Антоненка-Давидовича. Особливу функцію поетичні цитати мають у подорожніх нарисах "Там, де тіні забутих днів" та "Пороги" з книги "Землею українською". Обидва твори змальовують подорож по Дніпру козацькими місцями, і звернення до Шевченкової романтики козацьких волюностей і степових просторів створює враження надчасовості Дніпра і степових могил, на відміну від минулої козацької слави. Інкрустуючи у текст нарису цитати, автор вдається до так званої реконструктивної інтертекстуальності, реєструючи спільність свого і шевченкового тексту. Крім того, ці цитати залучаються у текст переважно без атрибутування, утворюючи своєрідний код для своєї аудиторії і свого контексту.

У другому періоді творчості постать Шевченка трактується однозначно, відповідно до його непересічної ролі у становленні української нації. Шевченкова тема є важливим змістовим компонентом оповідання "Слово матері", епіграф до якого – "Якби ви знали, паничі...". На прикладі сільського коваля – батька головного героя автор показав вплив Шевченкового слова на свідомість селян: "Шевченкова поезія, тяжке життя й сама ця непокірна постать бунтівничого Тараса справили на батька ... велике враження... "Кобзар" був для нього все. Він заступив йому і ті божественні книги – всякі Біблії та "житії"... й історію, й енциклопедію. Чи йому тяжко стане на душі, чи невдача яка, чи просто в неділю на дозвіллі – розгорне він, бувало, свого "Кобзаря" і завжди знайде там і розвагу, й раду, й підтримку" [5, 191]. З "Кобзаря" почерпнув коваль свій суспільний ідеал, і Шевченкове слово спонукало його віддати свого сина вчитися. Така поглиблена характеристика другорядного персонажа, чия роль для руху сюжету досить незначна – він лише спричиняє від'їзд Івана на навчання, має важливу настанову – зафіксувати вплив Шевченка на процес виходу з селян національної інтелігенції. Крім того, він спонукає замислитись і над питанням розвитку читання: якщо у Європі секуляризація цього процесу була пов'язана із родинним читанням романів, то в Україні цей переворот здійснила одна-єдина геніальна книга.

Але Шевченко справляє доленосний вплив не лише на селянина-коваля, але й на його зросійщеного гімназією сина. Досягнувши значних успіхів у навчанні, Іван має честь бути прийнятим у домі земського начальника, він забуває про заповіт своєї матері і поволі перетворюється на покруча. Однак, вистава українського театру на сюжет Шевченкової поеми "Сліпий" зворушила й потрясла юнака: "...спазми стиснули мені горло, і я мало не заривав від досі не відомого, надмірно великого почуття. Передо мною... враз постав увесь цей мужицький, топтаний паннами народ, що заступив колись своїм трупом шлях туркам і татарам і прогримів своєю звитягою на весь світ... І я відчув себе нараз, як і багато, мабуть, хто в залі та на гальорці, – часткою цього скривдженого, знедоленого народу..." [5, 213]. Вистава змінює Івана, не лише пробуджуючи національні почуття, але й змушуючи переглянути своє кохання до панночки Мері. Досі у його уяві вона ставала лермонтовською Мері, тургенєвською Єленою, гончаровською Вірою, однак після вистави (власне, після насмішок над нею) вона стала "ніщо перед незрівнянною красою душі мужицької Ярини!" [5, 214]. Можна твердити, що Іван цілком переймається Шевченковим словом, бо ж повертається до свого народу не тихцем, а протестуючи проти зневаги до нього.

У творах другого періоду з іншим змістом фігурує портрет Шевченка: в одному з епізодів оповідання "Щастя" він стає втіленням не лише національної свідомості, але й національної спільності. Щоб врятувати життя коханому, студентка-медичка виносить на продаж останнє – портрет Шевченка, однак на Євбазі його оцінюють лише як раму. У відчаї повернувши з базару, вона зустрічає інтелігентного чоловіка, з тих, у яких напевно висить дома під вишиваним рушником портрет Шевченка" [5, 251], і той купує портрет за чималі гроші. Не випадково, героїня пригадує цей день як один з найщасливіших у своєму житті, адже незнайомець дав більше ніж гроші – відчуття розуміння і національної єдності. Таким чином, Шевченко у творах другого періоду постає творцем української інтелігенції, символом патріотизму. Не випадково, одну зі своїх книг автор назвав "В сім'ї вольній, новій" (1960).

Постаті Тараса Шевченка Б. Антоненко-Давидович присвятив і дві публіцистичні статті: "Парадокс епохи" та "Страшний і по смерті". Попри назву в першій статті автор розглядає появу Тараса Шевченка на фоні суспільного і національного гноблення початку XIX століття не як парадокс, а як "свідчення невичерпних сил українського народу і його потенціальних можливостей", "чарівний пролог до її [української літератури. – С. Ж.] дальшого буйного розквіту" [1, 14]. Автор не випадково підкреслює нерозривність Шевченка зі своїм народом, попри те, що він був фізично одірваним від нього, адже Б. Антоненку-Давидовичу йшлося про зразок для сучасних йому мит-

ців. Автор наголошує на народному джерелі Шевченкового таланту, мовляв, "як у чудодійному фокусі, зосередила в ньому доля все трагічне й усе краще, що було в цілому народі" [1, 13], цілком ігноруючи фактор освіти й вплив аристократичного життя. Головними здобутками Шевченка називаються перетворення етнографічної маси у націю, оформлення "великої" літератури та функціональності мови, формування зразку для наслідування. У статті "Страшний і по смерті" автор наводить витяги з донесень і рапортів чиновників царату про порушення громадського спокою. Йдеться про міфологізацію постаті Шевченка: після його смерті виникли чутки, ніби замість нього у труні лежать освячені гайдамацькі ножі, а він, живий, лише чекає слухного часу. Крім того, цікавим є і повідомлення про заворушення робітників, пов'язані зі 100-літтям від дня народження Шевченка, адже ці факти руйнують переконання про позанаціональну свідомість робітництва.

Присутність Т. Шевченка у духовному житті Б. Антоненка-Давидовича потверджує і листування: у своїх епістолах він методично висвітлює заходи зі вшанування пам'яті митця, цікавиться пам'ятниками йому за кордоном тощо.

Шевченко, яким його сприймав Борис Антоненко-Давидович, постає і в спогадах СВУ, які прозаїк писав не для друку, а для історії. Оповідючи про відомий процес над українськими інтелігентами, автор коментує поведінку останніх як псевдоугоду між дореволюційними українськими провідниками й органами нового режиму: інтелігенція має усунутись від впливу на молодь і, визнавши безглузді звинувачення, пожертвувати собою, упередивши репресії тих, на кого справили вплив. Однак, на думку автора, підсудні у справі СВУ заслужили собі такою угодою не вічну славу, а вічну ганьбу: "Не слід прикрашати гірких сторінок своєї історії й робити з капітулянтів героїв. Для чого? Щоб плодити нових капітулянтів?.. Осуд історії – страшніший за вироки на судовому процесі СВУ" [5, 463]. Така різка оцінка – наслідок ідеалізування Б. Антоненко-Давидовичем Шевченкової нескореності. І хоч автор не порівнює С. Єфремова з Т. Шевченком, однак дух останнього імпліцитно присутній у розсипаних у підсумку цитатах і ремінісценціях. Наслідком цієї угоди, на переконання Б. Антоненка-Давидовича, стали ігнорування і гноблення української мови, культури, нації. Наводячи факти притлумлення радянською владою Т. Шевченка, як втілення українського духу, автор з сумом зауважує: "Далебі, якби не Шевченкова слава, що пройшла по всіх континентах планети, його давно б уже оголосили українським буржуазним націоналістом" [5, 473]. Все ж, автор оптимістично дивиться у майбутнє: національне чуття, зроджене Шевченком, – незнищенне, а тому автор фактично пророкує розвал Радянського Союзу.

Підбиваючи підсумки, наголосимо на тому, що Тарас Шевченко справив визначальний вплив на вибір життєвого шляху Б. Антоненка-Давидовича: творчість поета сформувала його національну свідомість і створила зразок для наслідування. Усвідомлення Шевченка як незламного бунтаря, творця нації знайшло втілення і в творчості прозаїка. У творах першого періоду Шевченко – духовний батько героїв ("Синя Волошка"), а ті, для кого Шевченко – лише етнографічний колорит, заслуговують на осуд і глум. У творах другого періоду більшої уваги надається висвітленню ролі Шевченка у формуванні української національної свідомості. Ця тема звучить і в публіцистичних статтях, листуванні, спогадах.

1. *Антоненко-Давидович Б. Здалека й зблизька* / Б. Антоненко-Давидович. – К.: Радянський письменник, 1969. – 304 с. 2. *Антоненко-Давидович Б. Землю Українською* / Б. Антоненко-Давидович. – К., 1930. – 254 с. 3. *Антоненко-Давидович Б. Синя Волошка* / Б. Антоненко-Давидович. – К., 1930. – 200 с. 4. *Антоненко-Давидович Б. Твори в 2-х т.* / Б. Антоненко-Давидович. – К.: Наукова думка, 1999. – Т. 1. – 742 с. 5. *Антоненко-Давидович Б. Твори в 2-х т.* / Б. Антоненко-Давидович. – К.: Наукова думка, 1999. – Т. 2. – 652 с.